

TARİHSEL ÇEVRE PEYZAJLARINDA DİNİ YAPI TİPOLOJİLERİNİN İNCELENMESİ: ANI HARABELERİ, KARS ÖRNEĞİ

Investigation of Religious Building Typologies in Historical Landscapes: The Case of Ani Ruins, Kars

Sıla BALTA ^{1*}

¹ İnönü Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, 44000, Battalgazi, Malatya, Türkiye, Orcid No: 0000-0003-1831-0907

Makale Bilgisi

Makale Geçmişi:

Geliş	10.11.2023
Düzeltilme	08.12.2023
Kabul	12.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Ani Harabeleri
Dini Yapılar
Tarihsel Çevre Peyzajları

Article Info

Article History:

Received	10.11.2023
Revised	08.12.2023
Accepted	12.12.2023

Keywords:

Ani Ruins
Religious Buildings
Historical Landscapes

ÖZ

Tarihin mekânla deneyimlendiği ve tarihsel çevre peyzajları özgün kültürel, sosyal, ekonomik, arkeolojik ve estetik değerleri içerisinde barındırmaktadır. Özellikle geçmişin doğal ve kültürel değerlerinin devamlılığını sağlama noktasında tüm öğelerin birlikte değerlendirilmesiyle önemli görülmektedir. Bu noktada tarihsel çevrenin içerisinde yer alan hem mekânsal hem de işlevsel dönüşümün gerçekleştiği dini yapılar da bahsedilen değerlerin izlendiği önemli mekânlara sahiptir.

Çalışma kapsamında tarihi çevre peyzajlarıyla birlikte değerlendirilmek üzere dini yapılar ve çevre mekânları irdelenmiş olup Ani harabeleri üzerinden alan içerisinde bulunan mekanlar ile çevre peyzajının ilişkisi görülmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

Historical landscapes, where history is experienced through space, contain unique cultural, social, economic, archaeological and aesthetic values. Especially at the point of ensuring the continuity of the natural and cultural values of the past, it is considered important to evaluate all elements together. At this point, religious buildings in the historical environment, where both spatial and functional transformation takes place, have important places where the mentioned values are monitored.

Within the scope of the study, religious buildings and environmental spaces were examined in order to be evaluated together with historical landscapes, and the relationship between the spaces in the area and the environmental landscape was tried to be seen through the ruins of Ani.

* Corresponding author.

To Cite This Article: Balta, S. (2023). Tarihsel Çevre Peyzajlarında Dini Yapı Tipolojilerinin İncelenmesi: Ani Harabeleri, Kars Örneği. Akdeniz University Journal of the Faculty of Architecture 2(2), 178-209.

RESEARCH ARTICLE / İNCELEME MAKALESİ

1. GİRİŞ

“İnanç” sözcüğüne kaynakların farklı tanımlar yaptığı görülmektedir. İnanç, bir düşünceye bağlı bulunma, Tanrıya, bir dine inanma, iman, birine duyulan güven, itimat, inanma duygusu, inanılan şey, görüş ve öğreti olarak tanımlanmaktadır ([Artun, 2004](#)).

İlkel dinler, günümüzden yaklaşık olarak 3.000 yıl önce beş kıtada doğmuştur. Bu dinlerin hemen hemen hepsi “canlılık (Animizm)” formunda görülmektedir. Çünkü ilkeller, hayvanlar, bitkiler, kayalar, dağlar, ırmaklar, yıldızlar gibi çevrelerinde bulunan her şeyin bir “ruh” u olduğuna inanmaktaydılar ([Artun, 2004](#)). Dinler yapılırken hep aynı ilkeler üzerinden yapılmıştır. İnsan ve dinin zamansal ve mekânsal ortak bir geçmişe sahip olması dinler tarihinin ve din fenomenolojisinin temel konusunu teşkil etmektedir. İnsanla birlikte var olan bu temel olgu uzun yıllardan beri felsefeden, sosyolojiden, psikolojiye, fenomenolojiye kadar farklı disiplinlerde ele alınmıştır ([Kaynak, 2016](#)). XIX. ve XX. yüzyıllar, din konusunun çok yönlü olarak incelendiği bir dönem olmuştur. Dinin çok yönlü araştırmalarla incelendiği bu dönemlerde felsefi, psikolojik, sosyolojik ve fenomenolojik olarak çok yönlü din tanımları yapılmıştır. Ancak bu yapılan tanımların ortak yönü “dini açıklamada kutsal kavramının merkez konumuna getirilmesi olmuştur” ([Yıldırım, 2007](#)). Dinler bir varlık hiyerarşisinde ifade edilmekte, en üst otorite olarak Tanrı ve bununla birlikte kutsallık düşüncesi üzerine inşa etmektedir. Dolayısıyla bütün dinlerin temelini oluşturan ana unsur, kutsallık düşüncesidir ([Kaynak, 2016](#)).

Tarihte dinlerin, kültürlerin ve mezheplerin çok çeşitlilik gösterdiği bilinmektedir. Dünya dinleri bir arada ele alındığında dil, sosyal yaşam ve coğrafik çeşitliliği ortaya çıkarmaktadır. Toplum hayatını yönlendiren en önemli faktörlerinden birisi olan din, geçmişten günümüze kadar tüm insanların ilgi ve merak odağı olmuş ve olmaya devam etmektedir. Bu ilgi, kişiden kişiye, toplumlara ve milletlere göre farklı algılar şeklinde tezahür etmiştir. Bundan dolayı geçmişten günümüze kadar birçok din ve bu dinlere bağlı olarak da sayısız anlayışlar ortaya çıkmıştır. Dewey dini “ideal ile gerçek arasındaki aktif ilişki”; Whitehead “bir insanın tek başına yapabildiği şey” veya Westermarck “insanın kendisinin bağımlı hissettiği ve ibadetinde kendisine başvurduğu doğaüstü bir varlığa karşı saygılı bir davranış” olarak tanımlamıştır ([Idinopulos, 1998](#); [Gider, 2006](#)). [Kaynak \(2016\)](#) ise dini “ilk insanla birlikte var olan ve varlığını devam ettiren, insanların yaşamlarını düzenlemek için ayinler, ritüeller ve tabular sunan, bireysel ve toplumsal boyutu olan bir fenomen” olarak ifade etmektedir.

Mitolojik dinlerde tanrısal güçler ilgili oldukları olaylar/eylemler sonucunda, insanlar tecrübe ettikleri şekillerde yüceltilerek olumlu ya da olumsuz, iyi veya kötü tanrı/tanrıçalar tipinde simge ve imgeleştirilmektedir. Böylece insan dünyasında tanrı anlayışı ve inancı var olmaya başlar. Aslında güç tecrübesi insan zihninde daha önceden özel ve belirli tanrılar yaratmıştır (Ünal, 1999). Hristiyan geleneklerinin zeminini oluşturan Yahudilikte kutsallığın kaynağı ve dağıtıcısı Tanrı'dır. Kutsal kişi, mekan, zaman ya da nesnelere kutsallığı da Tanrıya bağlıdır (Şeker, 2016). Yahudilikle birlikte Sami dinlerde zaman kavramı yeni ve farklı bir niteliğe bürünür. Zaman anlayışları ve yönelişleri bakımından Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in ortak bir kategoriye temsil ettikleri söylenebilir. Bu tek tanrılı bu dinler grubunda zaman, 'başlangıç ve son'u olan bir boyut olarak kabul edilir. Bu anlamda tarih, yaratılış ve kıyamet arasındaki devamlılığı esas alan çizgisel bir zaman tasavvuruna dayanmaktadır (Çelik, 2010).

Hristiyanlıkta kutsallık İsa ile başlayarak diğer alanlara uzanmaktadır. Hristiyan inancında, tanrı İsa ile cisimleşmiş ve inananlar için "mükemmel şahıs, gerçek tanrıdan gerçek tanrı" şeklinde bir anlayış vardır (Cox, 2004). Hristiyanlıkta kutsallık kavramının gerçek anlamda mimarı Saint Paul'dür. Paul ile birlikte kutsallık yalnızca Tanrı ve O'na inananlarla sınırlandırılmıştır (Demirci, 2002). Hristiyanlıkta dünyanın ve zamanın yaratılışından önce var olan ve dünyanın yok oluşuyla zamanın bitişiyle son bulmayacak olan ezeli ve ebedi bir Tanrı inancına dayanmaktadır. Zamanın bir başlangıcı ve sonu olduğu inancı Yahudi-Hristiyan düşüncesi vasıtasıyla yerleşik hale gelmiştir (Çelik, 2010).

Genel anlamda İslam'ın zaman anlayışının Yahudilik ve Hristiyanlığın çizgisiyle örtüştüğüne ve aynı geleneğin mirasçısı olduğu söylenilmektedir. Çünkü her üç dinin de yaratılış, dünya hayatı, kıyamet, ölüm, yeniden diriliş, hesap günü, ebedi mutluluk/Cennet ve ceza/Cehennem gibi zaman ve mekânla alakalı inançların her üç dinde de ortak olması sebebiyle yukarıdaki yargı geçerlilik kazanır görünmektedir (Kaynak, 2016). Yaratıcının bizzat kendisi kutsal kabul edildiği gibi, O'nunla ilişkisi bulunan bir kısım eşya ve yerler de kutsal kabul edilmektedir. Diğer dinlerde olduğu gibi, Müslümanların da, kendi hicri takvim anlayışları yanında, tarihsel olarak zamana karşı ilgilerinin temelinde namaz vakitleri, oruç ayı olan ramazan ayının başlangıç ve bitiş tarihlerini belirleme zarureti yatmaktadır. Kur'an, esasen gündelik hayatla ilgili olarak, günlük namaz vakitleri, Cuma namazı ve yıllık ramazan orucu gibi tekrarlanan ibadetlerle, müminlerin hayatını aşkın bir zamansallığa taşıma amacını hedeflediği söylenebilir (Çelik, 2010; Kaynak, 2016).

Dinlerdeki kutsalla ilişkili dört kavramdan söz edilmektedir ([Demirci, 2002](#)):

1. Kutsal mekânlar: Çoğunlukla doğaüstü bir gücün herhangi bir yerde görünüşüyle alakalı gerekçelere bağlı olarak bazı coğrafyalar korunmuş kutsal mekânlar olup onlarla temas özel ritüelleri gerektirmektedir. Bu mekânlarda bulunmak kişiye dünyevî veya uhrevî ayrıcalıklar kazandırmaktadır. Hac mekânları, tapınaklar bu türe klasik örneklerdir.

2. Kutsal zamanlar: kutsal dışı zaman periyotlarıdır. İlkel dinlerde kutsal zamanlar tanrıların “başlangıçta” yaptıkları eylemleri içeren zamanlardır. Bunun tek tanrılı dinlerdeki en güzel örneği Yahudilik ’teki Şabat kutlamalarıdır.

3. Kutsal varlıklar: Başta Tanrı olmak üzere doğaüstü olduğuna inanılan varlık türleri, bazen de insanlar ve hayvanlar kutsal sayılır. Bu varlıklar kutsallıklarını uhrevî güçlerinden alırlar. Kabile şefleri, kâhinler, şamanlar, kehanet hayvanları bu türe geleneksel örneklerdir.

4. Kutsal nesnelere: Tabiatüstü güç taşıdıkları gerekçesiyle başta asâ türleri, taşlar, kutular, elbiseler ve yüzük olmak üzere çeşitli nesnelere pek çok kültürde kutsal sayılır; bunların olağanüstü güçler taşıdığına inanılır; onlarla temas özel ritüelleri gerektirmektedir.

Bu noktada çalışmanın da tarihi çevre peyzajı ile ilişkilendirilecek kısmını ilgilendiren kutsal mekanlar konusuna değinilmektedir. Kutsal mekanlar, ayin ve ritüellerin gerçekleştirildiği yerlerdir. Efsane temelli geleneksel toplumlar yaşadığı coğrafyada yer alan ‘dağ, ırmak, göl, ağaç, kaya, mağara gibi doğal unsurları kutsal merkez olarak benimsenmişlerdir. Bu durum ilahi dinlerde de halk inançları arasında hala varlığını kültürel bir unsur olarak devam ettirmektedir. Kutsal mekân anlayışı pagan inançlardan ilahi dinlere doğru evrimleşerek bir gelişim göstermiştir. Anadolu’da pek çok örneğinin görüldüğü antik kentler, kutsal mekân etrafında şekillenmiş ve mabetsiz, tapınağı olmayan bir kente rastlanılmamaktadır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam açısından durum bundan farklı değildir ([Kaynak, 2016](#)).

Bir halkın veya topluluğun inanışlarını anlamak, onların kurdukları tapınakların mimarisinden, o tapınakların içine koydukları objelere kadar pek çok şeyin yapısını anlama şansını doğurmaktadır ([Ülger, 2013](#)). Kutsal mekân kavramı ve bu yerleri ziyaret, insanlık tarihi boyunca bütün din ve inanç sistemlerinde görülmüştür. Kutsal yerler, bir toplumun dini hayatının merkezi olan, insan hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun, insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duymuş ve kutsal duygusu başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olagelmiştir. Çünkü kutsal yerler ilahi âlemlerle dünyevi âlemin

kesiştığı, Tanrı ile insanın bir nevi buluştuğu ve kişinin kendisini ilahi huzurda hissettiği yerlerdir ([Erbaş, 2002](#)).

Başlangıçta özel bir mimarlığa gerek duymayan Hıristiyanlar, IV. yy.'da Konstantin'in Hıristiyanlığı devletin resmi dini ilan etmesinden sonra hem işlevsel hem de simgesel açıdan kamusal tapınmaya uygun bir yapı tipinin tasarlanması sorunu kendisini göstermiştir. İsa'yı ortak bir fenomen olarak almalarının dışında pek çok farklı inanış ve ibadet şekilleri olan, tarikat ve mezhep tanımının içinde ve dışında kalan Hıristiyan kiliseleri vardır ([Erkızan, 2009](#)).

Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığı M.S. 313 yılında Milano fermanı ile diğer dinler gibi kabul etmesi ile bu bölgelere anıtsal kiliseler yapılmıştır ve bu kiliselerin ve çevrelerinin kıyamette ayakta kalacak apokaliptik kiliseler olduğuna inanılmaktadır ([Baranaydın ve Baranaydın, 2019](#))

Birçok araştırmacı iklim ve topografyanın dini inançların oluşumunu nasıl etkilediğini araştırmıştır. Aynı zamanda dinin yerel alandaki peyzajları, kentsel yapıyı biçimlendirmesi ve bu çevrelerin korunmasında etkin olduğu tartışılmaktadır. İnalçık (2019)'a göre İstanbul şehri eski zamanlardan beri bünyesinde bulundurduğu külliye etrafında kurulmuştur. [Kuban \(2017\)](#), Piyale Paşa Külliyesi için projenin tümünün bir kentsel gelişme projesi olarak Osmanlı tarihindeki tek örnek olduğunu ve bu külliyenin bulunduğu mekânı çekici kılabilmek için külliyenin etrafına evler ve bahçeler yapıldığını ifade etmektedir ([Çelik ve Örkün, 2019](#)).

Ticari faaliyetler sebebiyle ya da hac faaliyetleri ile yapılan göçler belirli güzergâhların oluşmasına sebep olmuştur. Bu yollar üzerinde dinsel faaliyetleri de gerçekleştirmek adına geçici ya da kalıcı ibadet mekanları oluşturulmuştur. Kimi zamanda dini yaymak adına göçebe toplumlar bu güzergâhlar üzerine kendi dini yapılarını inşa etmişlerdir. Bu çalışmada önemli dinsel yapıları ve birçok kültürü barındırması ile oluşturduğu kültürel peyzajı ve bugün de tarihi kültürleri ve dinsel etkileri günümüzde de deneyimlemek amacıyla hala ziyaret edilmekte olan Ani harabeleri ve alandaki dini yapılar tarihsel çevre peyzajı ölçeğinde incelenmiştir.

2. TARİHSEL ÇEVRE PEYZAJLARINDA DİNİ YAPILAR

Peyzaj ve inanç arasında eski zamanlardan beri bir ilişki görülmektedir. Doğanın içinde kutsal mekânlar oluşturulmasından, dini yapıların bahçe ve konumlandırıldıkları mekânlara kadar birçok dinde peyzajın etkisi vardır.

Tarihsel süreçte ilk toprakaltı mekânları olan mağaraların kullanımından bugüne toprakaltı mekânları yerüstünde, yeryüzünde tepe içinde ve yeraltında farklı derinliklerde ve

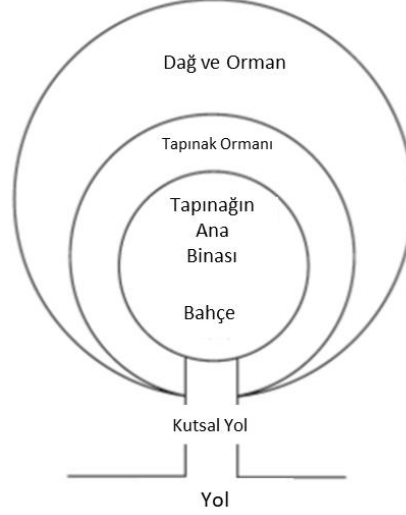
farklı biçimlerde yapılmışlardır. Tarihsel süreçte toprakaltı mekânlarının Mısırlılar, İknalar, Babiller, Romalılar ve daha birçok medeniyetlerce barınma-sığınma, depolama işlevleri dışında ibadet etme, tapınma gibi işlevlerle de kullanıldığı bilinmektedir ([İncesakal, 2011](#)). İlk kutsal yerler, bina ve insan eliyle yapılmış herhangi bir yapı olmamakla beraber, doğal mekânın bir parçası idi. Yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte kutsal mekanların sınırlarının artık insanlar tarafından belirlendiği görülmektedir ([Ülger, 2013](#)). Uygarlıklar ilerleyen dönemlerde ibadet mekânlarını gizlememişler aksine yeraltı tapınaklarını gösterişli girişlerle, heykeller kullanarak veya süsleme, bezemeler kullanarak ön plana çıkarmışlardır ([İncesakal, 2011](#)). M.Ö 3000 yılının başlarında Mezopotamya’da çoğu kez küçük boyutlarda, avlu, giriş ve sofa gibi öğeleri barındıran, ayin amacıyla kullanılan dinsel yapılar görülmektedir ([Mutlu, 2001](#)).

Dinler ortaya çıktıkları bölgelerde toplumsal yaşamda etkili olmuşlardır. Bu durum çoğunlukla dinsel bir yapının etrafında gelişmeye başlayan kentlerle ve bir kültürü şekillendirmeleri biçiminde görülmektedir. Hindistan’ın kentleşmesinin ilk aşaması olarak en eski Budist anlatılarının düzenlendiği büyük şehirler gösterilmektedir. Arkeolojik kalıntılarda özellikle türbeler ve stupalar öne çıkmaktadır. Budizm’in yayılması ile Güney Hindistan’dan Afganistan’a kadar sütunlar ve kayalara oyulmuş öğretiler görülmektedir. Hint şehirlerinin kentsel kültürün batıya yayılması ile Ortodoks Hinduizm’i ile ilgili en eski heykel ve mimari örnekleri de görülmeye başlanmıştır. MÖ 2. yy’ın sonları ile MS 1. yy arasında Budizm’in yayılmaya devam ettiği dönemlerde dini yapıların kırsal peyzajlarda yoğunlaştığı görülmektedir (Shaw, 2005).

Hindistan’ın Sanchi bölgesinde en eski baraj inşaatı MÖ 3. ve 2. Yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. Bu dönem aynı zamanda aynı bölgedeki Budist anıtlarıyla aynı zamanlara denk gelmektedir. Yine Vindisha bölgesinde Budist alanlarının artışına bağlı nüfus yoğunluğu pirinç için sulama kanallarının inşa edilmesine yol açmıştır (Shaw, 2005).

Japonlar ormanların kutsal olduğunu, Tanrılarının bir zamanlar büyük ağaçlarda yaşadığını ve ormanların ilahi ve iyiliğe ev sahipliği yaptığını düşünmektedir. Bambu ormanlarının ve ormanların Tanrılarının yaşadığı kutsal yerler olduğuna inanılmaktadır. İlk zamanlarda ibadet mekânları olarak kutsal ağaçlar, kutsal kayalar, mağaralar, çeşmeler ve kutsal dağlar olarak görülürken daha sonra kalıcı tapınak inşa etmeye başlamışlardır ([Matsui, 2014](#)) ([Şekil 1](#)). Benzer şekilde İngiltere’de paganizm döneminde Mağaralar, volkanik boşluklar ve kayalık çatlaklar benzer şekilde dünyanın yüzeyinin altında gizlenmiş görünmeyen

bir ruhsal alana giriş ve giriş kapısı olarak kabul edilmiş olup ormanlar, korular, ağaçlar, akarsular kutsal bir önem arz etmektedir ([Walsham, 2011](#)).

Şekil 1. Orman Tapınaklarının Peyzajda Konumlanması ([Matsui, 2014](#))

Figure 1. Placing Forest Temples in the Landscape ([Matsui, 2014](#))

Bütün bunların yanında; fetihten sonraki süreçlerde, İstanbul bahçelerini düzenleyenlerin ve bakımını yapanların gayrimüslimler olması da Roma ve Bizans bahçe geleneğinin Osmanlı bahçe geleneğinde sürdürülmesinde etkili olmuştur ([Çelik ve Örkün, 2019](#)). Bu örnekler din etkisinin kültürel peyzajlar üzerindeki etkisini göstermektedir.

Kültürü ortaya çıkartan öğelerden biri olan inanç, dini yapılar, buldukları bölge ve döneme göre malzeme farklılıkları da gösterebilmektedir. Örneğin; malzeme olarak kili binlerce yıl öncesinden kullanmaya başlayan Hindistan, küçük dini figürler ve tapınaklarında bu malzemeyi yoğun olarak kullanmıştır ([Uludağ ve Özer Eröz, 2017](#)).

Ortaçağ'da şekillenmeye başlayan manastır bahçeciliğinde görsellik yerine daha çok toprağın işlenmesi üzerinde durulmuştur. Zamanla bölgenin siyasal, kültürel ve tarımsal merkezi olmaya başlayan manastırların bahçelerinde; meyve ağaçları, çiçekler, şifalı bitkiler ve bunların yanında çeşitli hayvanların da bulunduğu kümesler yer almaktadır. Bunun en büyük nedeni İncil de anlatılan cennet figürüdür ve bu bahçelerde kullanılan bitkilerde dini anlatılardan esinlenerek bitki seçildiği görülmektedir. Örneğin; Hz. İsa'nın kanını sembolize eden kırmızı güller ve Azize Meryem'in bekâret ve safiyetini sembolize eden beyaz kokulu zambak gibi bitkiler manastır bahçelerinde yer almaktadır ([Çelik ve Örkün, 2019](#); [Ankara Üniversitesi, 2020a](#)) ([Şekil 2](#)).

Şekil 2. St. Gallen Katedrali, İsviçre ([Anonim, 2009a](#))

Figure 2. St. Gallen Cathedral, Switzerland([Anonim, 2009a](#))

Arabistan coğrafyasında doğup geniş bir alana yayılan İslamiyet'te ise bahçenin merkezinde su olgusu vardır. Özellikle Kuran'ı Kerim'de söz edilen cennet imgesinde bahçeler; geniş ve hızlı akan ırmakların yer aldığı ve birçok ağaç, bitki ve meyve türünü barındıran mekânlar olarak tasvir edilmişlerdir. İran, İspanya ve Hindistan'daki İslam bahçeleri de bu tasvirlerle uygun ancak buldukları coğrafyaya göre fark göstermektedir ([Şekil 3](#)).

Şekil 3. Kurtuba Camii, İspanya ([Anonim, 2018a](#))

Figure 3. Kurtuba Mosque, Spain ([Anonim, 2018a](#))

İran’da bahçe sanatının gelişmesi İslamiyet öncesi İran, doğuda Buda, batıda Hıristiyanlar, merkezi İran’da Zerdüşt dininin etkisi ile başlamıştır. O dönemlerdeki en güçlü ve etkin din olan Zerdüşt inancına göre doğal etmenler olan toprak, su, hava, ateş çok önemlidir. Zerdüştlere göre tohum eken herkes tanrı (Mezdisna) yoluna gitmektedir. İslamiyet’ten sonra dini inançlar değişmiş, ancak doğa sevgisi bugüne kadar İran’da varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle bütün tarihi dönemler boyunca ve hükümdarlar tarafından İran’da görkemli saraylar ve bahçeler oluşturulmuştur. İran İslam anlayışına göre bahçe insanların huzur bulduğu bir cennet mekândır ([Ankara Üniversitesi, 2020b](#)) ([Şekil 4](#)).

Şekil 4. İran bahçe örneği ([Ankara Üniversitesi, 2020b](#))

Figure 4. Example of an Iranian garden ([Ankara Üniversitesi, 2020b](#))

Yapılan arkeolojik ve tarihi araştırmalar ışığında ilk kentlerin kuruluşuyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Nitekim bunlardan birisi olan ilk kentlerin pazar merkezli kuruldukları tezi uzun zamandan beri kabul görürken, yapılan son araştırmalar ve özellikle Göbekli Tepe kazıları kentin tapınak etrafında oluştuğuna dair görüşü destekler nitelikte deliller sunmuştur. Buna göre, önce tapınaklar inşa edilmiş ve avcı toplayıcı insan grupları tapınakların onarım ve temizlik işlerini yürütmek için kalabalık gruplar halinde tapınak çevresinde uzun vakit harcamak zorunda kalınca konutlar yaparak yerleşik hayat düzenine geçmiş ve böylece kentlerin kuruluşunu başlatmışlardı ([Eser ve Kılıç, 2017](#)).

2.1. Cami, Külliye, Namazgâh ve Mescit

Tarih boyunca insan toplum etkileşiminde, kendine özgü inanç, gelenek ve göreneklerin yönlendirmesiyle renkler, şekiller ve özellikle sayıların gizemli yönleri üzerinde durulmaktadır.

Yaygın ve geniş ölçekte kullanılan sayıların, sembolizm içinde nitelendirdiği anlamsal çıkarımlar mekâna dair söylemleri karşımıza çıkarmaktadır ([Ersoy, 1990](#)).

Sembolizm, manevi olanı maddi olanın görselliğinde nesnelleştirerek görünür kılarken soyut, görünmeyen hakikatlere bağlantılı, ilişkisel yeni kanallar açabilmektedir. Alternatif sunulan farklı tematik bakış açıları karşısında kalan sembolik dil, zaman ve mekân diyalogu arasında güçlenmektedir ([Kılıç, 1995](#)). Simgelerin/sembollerin temel işlevsel durumu, insanların/muhatapların erişilmesi güçleşen gerçekler ile bağ kurmasını sağlamak ve fikirsel/düşünsel farklı bakış açıları üzerinden değişim gösteren tecrübeler kazandırmaktır ([Schwarz, 1997](#)).

Sayısal sembollerin kullanılarak anlamsal çıkarımların yorumlanması, farklı ölçeklerdeki yapısal biçim, çözüm ve detay üretimlerine olgusal aktüellik kazandırırken, güncel beklentilere tematik cevap verebilmektedir ([Özcan, 1998](#)). Sembolik aktarımlar, mistik/ruhi değerler ve zaman arasında bağlantı rolünü üstlenerek objektif gerçeğe yeni bir boyut katmaktadır ([Arpat, 1984](#)). Böylece sayısal sembolik kullanımlar, inanışın, bilginin ve tefekkürün mekânsal yansıması üzerinden, insanların içsel varlık sorgulamasını ve yaşamsal anlam arayışlarını destekleyen önemli katkılar sağlamaktadır ([Aydeniz, 2011](#)).

2.2. Geometri ve Sembolizm

Önemli kamusal binalar, özellikle camiler ve mescitler, mahallelerin oluşturulması ve gelişmesinde etkili olmuştur. Camiye bağlı eğitim, anma, sosyal, yardımsever ve/veya ticari birçok kamu hizmetine sahip gruplar oluşturmak, bir mahallenin büyümesini sağlamada daha etkili olmuştur. Bu anlamda cami, külliye ve mescit gibi yapılar kentsel gelişim modelinin şekillendiği küçük merkezler oluşturmaları açısından önemlidir ([Caner, 2007](#)).

Arapça cem‘ kökünden türeyen, “toplayan, bir araya getiren” anlamındaki câmi‘ kelimesi, başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan el-mescidü’l-câmi‘ (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir. Daha sonra, içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescidler cami, minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mâbedler ise sadece mescid olarak anılır olmuştur. Esasında çok daha genel bir anlamı olan ve İran, Hindistan, Arabistan gibi bölgelerde cami mânasında kullanılan mescid kelimesi ise Türkçe’de yalnız küçük ibadet yerlerini ve mahalle camilerini ifade etmektedir ([TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020a](#)).

Mısır camilerinin bazılarında oldukça büyük kütüphaneler mevcuttu. Bununla beraber Osmanlı camilerindeki eğitim ve kültür faaliyetlerini tamamlayan önemli bir unsur da çok yaygın olarak görülen camilerde kütüphane tesisi geleneğiydi. Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda (hücreler) öğrenci ikamet etmekte, medrese dershanesinde belirli dersleri görmekte, bunun dışında genel dersleri camilerde takip etmekteydi ([TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020a](#)).

Bütün İslâm ülkeleriyle Müslümanların bir süre hâkim oldukları yerlerde yapılan camiler mimari bakımdan birbirinden değişik özellikler gösterir. Genel olarak büyük bir cami, onu şehrin kalabalığından ayıran ve gerektiğinde yangınlardan da koruyan bir dış avluya sahiptir ([TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020a](#)).

XIV. yüzyılda erken dönem Osmanlı mimarisinde sıkça tercih edilen tabhaneli camiler, Anadolu Türk mimarisinde görülen yapı tiplerinden farklı özellikleri ve günümüz kullanımında işlev değiştirmesi ile ilgi çekici yapılardan biridir ([Şekil 5](#)). Dönemin sosyo-kültürel yapısının bir getirisi olarak, Osmanlı'nın bir uç beyliğinden devletleşmesine öncülük eden ahiler ve gezici dervişler için inşa edilmiş, dini işlevinden çok sosyal amaçlara hizmet eden yapılardır ve hizmet ettikleri kurum ve kişilere ihtiyaç kalmayınca, tamamen cami işlevini almışlardır. Üç ana bölümden meydana gelmektedir. “Avlu” şeklinde adlandırdığımız bir dağılım mekânı, “ibadet mekânı” ve “tabhane” şeklinde adlandırılan misafirhane yani barınma mekânlarıdır ([Acar, 2013](#)).

Namazgâhlar, açık havada namaz ibadetini yerine getiren insanların mekân ve ibadet ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik gelişim gösteren dini mekân oluşumlarıdır. Camiden farklı olarak kible yönünde mihrap yerine bir dikili taş bulunan düzenlenmiş meydan ya da bazen çimenlik bir sahadan ibaret bir çeşit üstü açık mescittir. Namazgâhlar daha çok seyahatlerde yolcuların dinlenme ve ibadet ihtiyaçlarını karşılamak üzere inşa edilmiştir ([Demirarslan, 2017](#)) ([Şekil 6](#)).

Namazgâhların İslam mimarisindeki genel özelliklerine bakacak olur isek; İslam geleneklerine göre açık havada namaz kılmak üzere namazgâhlar bir çeşme veya kuyu ile birlikte inşa edilir ya da daha önceden var olan bir çeşmenin yanına inşa edilirdi. Namazgâhlarda namaz kılınan alan toprak zeminden bir ya da birkaç basamak ile ayrılır ve bir açık mekân haline dönüştürülürdü ([Demirarslan, 2017](#)).

Şekil 5. Tabhaneli Tire Yeşil Cami, İzmir ([Anonim, 2019a](#))

Figure 5. Tabhaneli Tire Green Mosque, Izmir([Anonim, 2019a](#))

Şekil 6. Namazgah ([TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020b](#))

Figure 6. Namazgâh([TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020b](#))

Türk-İslam mimarlık tarihi terminolojisinde kullanıldığı gibi külliye veya yapı kompleksi, camiye çevreleyen farklı işlevlere sahip bir grup yapıdır ([Şekil 7](#)). Terim ayrıca bir evliya mezarı etrafında toplanan bina grupları için de kullanılır. Hatta zaman içinde mevcut herhangi bir binanın yanında veya etrafında inşa edilen binalar için bile kullanıldığı görülmektedir. Önceki tanım, orijinal bir tasarımın bir parçası olarak birlikte inşa edilen planlı yapı gruplarını gösterirken, ikincisi, zamanla inşa edilen ve ek bir yaklaşım sergileyen bina gruplarını ifade etmektedir ([Caner, 2007](#)). Külliyeleer dini, eğitimsel, sosyal ve/veya ticari olarak

çeşitli işlevleri bünyesinde barındırmasıyla önemli kent merkezlerinin gelişimine katkılarından dolayı kentsel anlamda önemlidirler.

Şekil 7. Yoğurtluoğlu Külliyesi ([Tire Belediyesi, 2019](#))

Figure 7. Yogurtluoglu Complex([Tire Belediyesi, 2019](#))

2.2. Tekke ve Dergahlar

Tekke/dergâh, tasavvufun örgütlenmiş biçimi olan tarikatların yaşam alanı olan yerlerdir. Buralar tarikat bağlılarının yaşama, ibadet, tapım ve tören evleridir (Öz, 2001). Farsça kökenli olan ‘tekke’ sözcüğü dayanmak dayanılan yer anlamına gelir. Yine Farsça bir sözcük olan ‘dergâh’ ise kapı, büyüklerin kapısı anlamındadır. Bu iki sözcük birbirlerinin yerine kullanılabildikleri gibi, dervişlerin yerleşerek öğretilerini yaydıkları, uyguladıkları ve dinsel tasavvufî eğitimin yerine getirildiği yapılar topluluğudur. Tarihi geçmişleri yaklaşık 700 yıl öncesine dayanan Bektaşî Dergahları, tekkeleri ve zaviyeleri, geleneksel kültür, hizmet birimleri, yapı ve mimari özellikleri bakımından birbirlerine benzer nitelikler barındırmaktadır ([Ülger, 2013](#)).

Bektaşî tekkelerinin çoğunlukla kent dışlarında, yoğun yerleşme bölgelerinin uzağında, doğa ile iç içe bir ortamda oldukları dikkati çekmektedir ([Şekil 8](#)). Bu durum, tarikatın kökeni, dünya görüşü ve yönelik olduğu zümreyle yakından bağlantısı vardır. Yine tekkelerin kentsel kurumlardan ayrı, kırsal bölgelerde kuruldukları görülmüştür ([Ülger, 2013](#)).

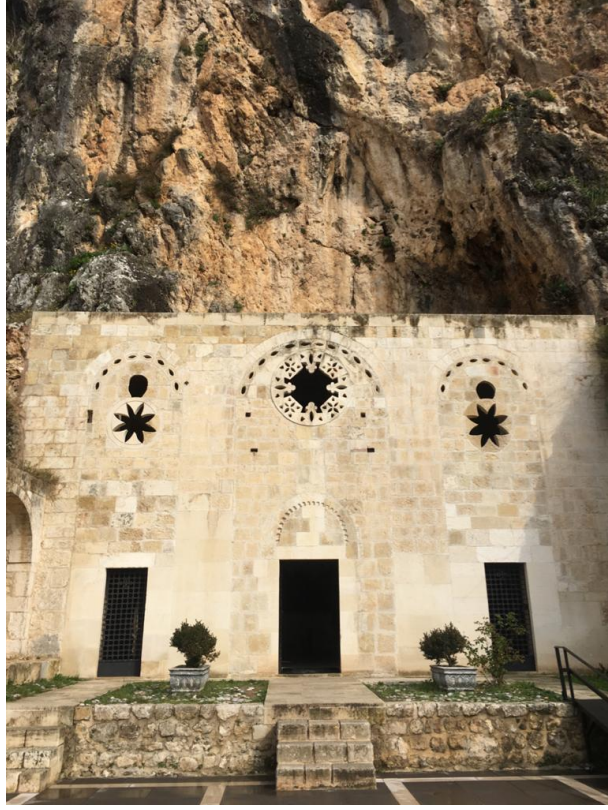
Şekil 8. Şahkulu Sultan Tekkesi ([TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020c](#))
Figure 8. Şahkulu Sultan Tekke ([TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020c](#))

2.3. Cem Evleri

Anadolu'daki birçok örnekte söz konusu mekanlar, bağımsız birer mekan konumunda olmayıp, bir konutun en geniş ve anlamlı bölümleri şeklindedir. Doğrudan doğruya, toplanma yeri, kutsal toplanma yeri ve ibadet mekanı olarak tanımlayabileceğimiz cem evleri geçirdiği uzun tarihsel süreç sonucunda Alevi-Bektaşî topluluğundaki önemini ve mekandaki inançsal ve sembolik niteliklerini korurken, mekansal olarak değişime uğramıştır. Cem evi yerine, Anadolu Alevileri tarafından, Cem meydanı, Erenler Meydanı, Kırklar Meydanı olarak da isimlendirilen bu kutsal mekan, son yirmi yıla kadar yalnızca bir oda şeklinde ulaşmıştır. Alevi-Bektaşî inancının ritüel, tören ve toplanma eylemleri cem evlerinde yapılmaktadır ve cem evleri bu kültürün devamlılığını sağlayan mekanlar konumundadır ([Ülger, 2013](#)).

2.4. Kilise ve Şapeller

Antakya'nın kuzey doğusunda Hz. İsa'ya inananların ve vaftiz olanların toplanma yerinde, ana kayaya oyulmuş bir mağara-kilise olan Aziz Petrus Kilisesi, Hıristiyanlığın ilk kilisesi olarak kabul edilmektedir ([Şekil 9](#)).

Şekil 9. Aziz Petrus kilisesi, Antakya (Orijinal, 2020)

Figure 9. Church of Saint Peter, Antakya (Orijinal, 2020)

Şapel örneklerinden bir tanesi Frank Lloyd Wright'ın Güney Florida için tasarladığı, üç yıllık bir tasarım ve inşaatın sonra 9 Mart 1941'de açılmış, ilk ve en anıtsal yapı olan Annie M. Pfeiffer adında bir şapeldir ([Şekil 10](#)). Wright için şapel, Avrupa modern mimarisi stilinden farklı olarak karakteri bölgesel özgülüğünden türeyen ABD için modern bir mimari ideali yerine getirmekteydi ([Siry, 2004](#)). Wright'ın Pfeiffer Şapeli, çelik betonarme modern dirsekli konstrüksiyonda bir denemedir.

Şekil 10. Annie M. Pfeiffer şapeli ([FSC Chapel, 2020](#))

Figure 10. Annie M. Pfeiffer chapel ([FSC Chapel, 2020](#))

2.5. Tapınaklar

İnsanoğlu tarihöncesi devirlerin başlangıcında, mağara, su kenarı, bir kaya parçasının etrafı, ormanın derinlikleri, dağ tepeleri gibi doğal oluşumları kutsallaştırarak tapınma mekanı olarak kullanmış, yerleşik düzene geçtiği dönemden itibaren de tek tek bireylerce ya da toplulukça uygun bulunan belirli bir yer ve zamanlarda, açık ya da salt bu iş inşa edilmiş kapalı mekanlarda tapınmasını gerçekleştirmeye başlamıştır. Tapınma amaçlı mekan içeren bu mimari yapıların tümüne ise ‘tapınak/mabet’ adı verilmiştir. Ayrıca tapınak; pek çok kaynakta, ‘bir Tanrı adına inşa edilmiş yapı, Tanrı evi veya inananların tapınma amacıyla toplandıkları kutsal yer’ olarak tarif edilmektedir (Ülger, 2013). Tapınaklar, barındırdığı pek çok kutsal sembol ve obje ile dünyevi olan ile ilahi olanın kesişme noktası olarak kabul edilmektedir (Güç, 2011).

Kültür ve bölgelere göre tapınaklar farklılıklar göstermektedir. Kralların yaşadığı yer ve tanrıların evi sayılan tapınakların çokluğu ve taşıdıkları önem, Mezopotamya kentlerine büyük dini bir metropol kimliği kazandırmıştı. Hatta bu kentlerin içinde tanrının ikametgâhı olan tapınağı bulundurması için kurulduğu bile illeri sürülmüştür. Tapınaklar bu yüzden kentin merkezinde yükselerek kentin kalbi olarak vasıflandırılmışlardır (Eser ve Kılıç, 2017).

Mezopotamya’da ilk tapınaklar zigurat adı verilen kule tapınaklarıdır (Şekil 11). Ziguratların göğe yükselen merdivenlerinin, tanrıların yeryüzüne inmelerini kolaylaştırdığı ve böylece tanrıların insanlara daha yakın olduğu düşünülmektedir (Ülger, 2013).

Şekil 11. Choga Zanbil Ziguratu, İran (Anonim, 2003)

Figure 11. Choga Zanbil Ziggurat, Iran (Anonim, 2003)

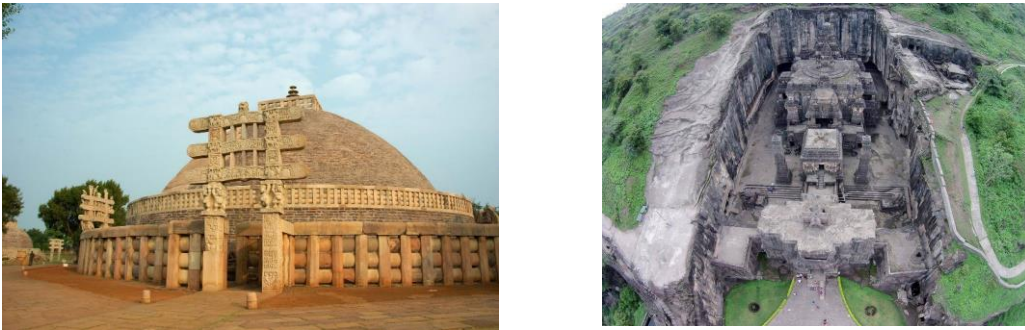
Mezopotamya’da genellikle avlu, sofa ve girişler öne çıkarken; Mısır uygarlığında en içte kutsal mekan ve önünde kolonlu bir salon ile dış avludan oluşmaktadır (Şekil 12). Tanrının firavunun bedeninde cisimleştiğine inanılan Mısır uygarlığında, dindışı kişilerin bu yapıya girmesi engellenir ve bu kutsal mekana ancak firavun ulaşabilirdi (Ülger, 2013).

Şekil 12. a) Bel Tapınağı, Suriye b) Philae Tapınağı, Mısır ([Anonim, 2015](#); [Anonim 2019b](#))
Figure 12. a) Temple of Bel, Syria b) Temple of Philae, Egypt ([Anonim, 2015](#); [Anonim 2019b](#))

Yunan tapınakları, giriş kısmını oluşturan pronaos, tanrıları sembolize eden idollerin bulunduğu kutsal bir oda olan cella ve bir arka oda olan opistodomustan oluşan genel olarak üç bölümden meydana gelmektedir (Tomlinson, 2003). Roma tapınakları Yunanlılar ile etkileşimleri sonrası mimari detaylar ve düzenleri ile benzerlik göstermeye başlamıştır. Ancak Roma tapınağının temel farkı, tapınağın çevresindeki kutsal alanın yönlendirilişini yöneten eksenin oluşturulması ve bu mekânla ilişkisi içinde tapınağın yerleştirilme tarzı ile ortaya çıkmaktadır ([Roth, 2006](#))

Hint tapınaklarında ise bir mekân mimarisinin ötesinde yüksek taş yığınlarıyla heykelleştirilmiş bir çeşit yapı sanatı olma eğilimi görülmektedir ([Turani, 1992](#)). Hint tapınakları stupa ve kaya tapınakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Stupa, Budaların küllerini ve kutsal emanetlerini saklamak için kurulan, kubbeli ya da arı kovani biçiminde örtülü anıtmezarlardır. Kaya tapınakları ise bir giriş bölümü (vestibule) ve geniş bir salondan meydana gelirler ([Şekil 13](#)).

Şekil 13. a) Sanchi Stupa, Hindistan b) Kailasa Kaya Tapınağı, Hindistan ([Anonim, 2020a](#); [Anonim, 2020b](#))

Figure 13. a) Sanchi Stupa, India b) Kailasa Rock Temple, India ([Anonim, 2020a](#); [Anonim, 2020b](#))

Uzakdoğu tapınaklarında ise öne çıkan yapılar pagodalardır. Pagoda, Hint geleneğindeki stupalar gibi din büyüklerine adanmış, çoğu çokgen planlı kuleler biçimdeki Budist tapınaklarıdır ([Turani, 1992](#)). Japonya'nın yerel dini olan Şintoizm ile Şinto tapınakları da görülmektedir. Şinto tapınakları bir Japon evi karakteristiği taşımakla birlikte Budist tapınaklarına kıyasla daha sade ve mütevazı tasarımlı mekanlardır ([Turani, 1992](#); [Ülger, 2013](#)) ([Şekil 14](#)).

Şekil 14. a) Guilin Pagoda, Çin b) Shikinen Sengu, Japonya ([Anonim, 2012](#); [Anonim, 2018b](#))
Figure 14. a) Guilin Pagoda, Çin b) Shikinen Sengu, Japan ([Anonim, 2012](#); [Anonim, 2018b](#))

Güney Amerika'da tapınaklar, büyük devletler kuran ve büyük eserler bırakan Meksika'daki Aztekler, Peru'daki İnkalar ve Mayalar'ın çok tanrılı dinleri çerçevesinde gelişmiştir. Bu uygarlıklar kralın Tanrının elçisi olduğuna inanırdı. Bu nedenle zamanla dini mekan sarayla bütünleşmiş ve kentler dinsel törenler için bir yönetim merkezi halini almıştır ([Turani, 1992](#)) ([Şekil 15](#)).

Anadolu'da ise özgün tapınak yapıları MÖ iki binli yıllarda Hititlerle beraber otağa çıkmıştır. Hitit tapınakları da halka açık tapınma mekanları olarak tasarlanmamıştır. Simetrik bir plan organizasyonuna dayanmayan tapınaklara büyük bir kapıdan girilmekte ve ortada bir avlu bulunmaktadır. Tapınakların en önemli özelliklerinden biri ise iç mekanın dış duvarlara açılan geniş pencereler yolu ile aydınlatılmasıdır ([Mutlu, 2001](#)) ([Şekil 16](#)).

Şekil 15. Copan, Honduras ([Anonim, 2020c](#))

Figure 15. Copan, Honduras ([Anonim, 2020c](#))

Şekil 16. Büyük Hitit Tapınağı, Çorum ([Anonim, 2018b](#))

Figure 16. Great Hittite Temple ([Anonim, 2018b](#))

2.6. Sinagog

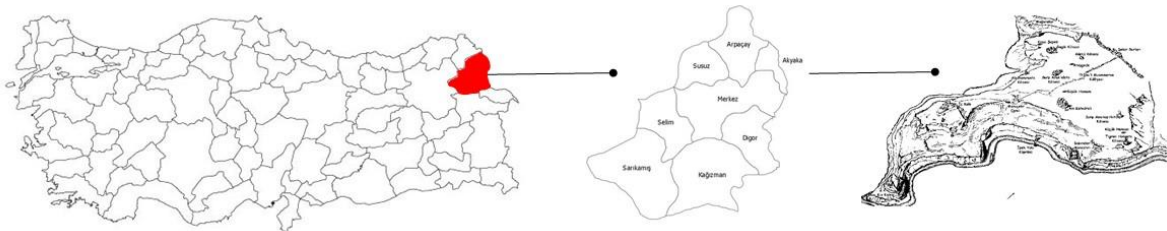
Bulunduğu zaman ve coğrafyanın yapı stillerine ayak uyduran sinagoglar için plan, mimari form ya da iç mekân tasarımı büyük ölçüde değişkendir. Bir sinagogda her zaman var olan ve Musevi inancıyla bağlantılı birkaç öge vardır. Çünkü Musevi dininde tapınma mekânını belirleyen inanış, kutsal metinlerin okunmasına dayalıdır. Tevratın bulunduğu her yer kutsaldır anlayışı ile tapınma mekânında yani Sinagoglarda iki temel öge bulunur; biri kutsal metin rulolarının içinde bulunduğu sandık (ark), bir diğeri ise kutsal metinlerin okunurken üzerinde durduğu ve din adamlarının kullandığı kürsüdür (pulpit), Önemli olan bir diğere konu da sinagoglarda ‘ark’ın Kudüs’ü görece şekilde konumlanmasıdır. Kimi zaman sinagoglar da Kudüs’e doğru konumlanırlar ([Simmins, 2008](#)) ([Şekil 17](#)).

Şekil 17. a) Sinagogda ark yapısı b) Edirne Büyük Sinagogu ([Anonim, 2013](#); [Anonim, 2020d](#))
Figure 17. a) Arc structure in the synagogue b) Edirne Great Synagogue ([Anonim, 2013](#); [Anonim, 2020d](#))

3. MATERYAL ve YÖNTEM

Ani Harabeleri, Kars ilinin 42 kilometre doğusunda, Türkiye-Ermenistan sınırını ayıran Arpaçay nehrinin batı yakasında, Ocaklı köyü sınırlarında dört bin metrekarelik bir alan üzerinde kuruludur ([Şekil 18](#)). Arpaçay Nehri'nin aktığı geniş ve derin vadi aynı zamanda doğuda Ermenistan ile Türkiye ve Ani arasında doğal bir sınır oluşturmaktadır. MÖ 4 bin Urartularla merkezi yerleşim alanı olmuş ve 17. yüzyılın sonlarında terk edilmiştir. İpek yolu üzerinde bulunmuş ve tarih boyunca birçok Orta Asya halkına ev sahipliği yapmıştır. 1064'te Selçuklu hakimiyetine geçmeden önce Bizans ve Ermeni kuvvetlerinin elinde kalmıştır ([Eşitti, 2017](#); [Özlü ve Kaleli, 2019](#)).

Şekil 18. Ani Harabeleri konumu ([Anonim, 2023](#)'den geliştirilmiştir)
Figure 18. Location of Ani Ruins (developed from Anonim, 2023)

Çalışma kapsamında ilk aşamada literatür taraması yapılmış ve din, inanç kavramları genel hatlarıyla tartışılmış olup tanımlamalar ortaya konmaya çalışılmıştır. Tarihi çevre peyzajları ile dini ilişkilendirmek için bölgelere ve inançlara göre ortaya çıkan farklılıklar

taranmıştır. Bu noktada çoğunlukla dini yapılar ve yakın çevrelerindeki doğal yapılar, bahçe biçimleri, ortaya çıkış zamanlarındaki kentleşmeye olan katkıları konularına ağırlık verilmiştir. İkinci aşamada çalışma alanının coğrafik konumu ve bulunduğu peyzaj ile dini yapıları arasındaki etkileşimi görmek için Ani harabelerinin kentsel tarihi ve içinde bulunan dini yapılar araştırılmıştır. Sonuç ve değerlendirme bölümünde din yapıları tarihi çevre peyzajları ile ilişkilendirilmiş olup Ani Harabelerinin bu konuda değerlendirilmesi yapılmıştır.

3.1. Tarihi Çevre Peyzajı Örneği Olarak Ani Harabeleri

Ani şehrinde yaşamış toplumlar birçok yönden birbirlerinden ayırmakta ve farklı mimari eserlerle dönemlerini ve dini-kültürel değerlerini hala yansıtmaktadırlar. Günümüzde Ani harabeleri olarak adlandırılan iç kale M.S. dördüncü yüzyılda Kars iline ismini veren Karsak'lılar tarafından yaptırılmıştır. Ani Harabelerindeki en önemli eser ise 1001 yılında Kral Gagik I'nin eşi Katranide tarafından tamamlanan Büyük Katedral'dir ([Şekil 19](#)). 1064 yılında ise Selçuklu hükümdarı Alparslan tarafından camiye çevrilen ilk mabet Büyük Ani katedrali olmuştur ([Gündoğdu 2006](#)). Ayrıca Ani, Anadolu'daki ilk Türk Camii'si olarak bilinen Menuçehr Camii'ne (Ani Ulu Camii) de ev sahipliği yapmaktadır ([Kanbarova, 2015](#)) İçinde bulundurduğu yapılar ve eserler, Ani'nin tarihin belli bir dönemi boyunca oldukça nüfuslu ve zengin bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir ([Eşitti, 2017](#)) ([Tablo 1](#)).

Şekil 19. Büyük Katedral (Kitiş, 2019)

Figure 19. Grand Cathedral (Kitiş, 2019)

Tablo 1: Ani Harabeleri yapıları ([Özlü ve Kaleli, 2019](#)).

Table 1. Structures of Ani Ruins([Özlü ve Kaleli, 2019](#)).

Ani Harabeleri Yapıları	
Surlar	Ateşgede Tapınakları
Aziz Prkitch (Keçeli-Halaskar) kilisesi	Küçük ve Büyük Hamam
Tigran Honenst Kilisesi	Ebul Muammeran Camii
Katedral (Fethiye Camii)	Selçuklu Kervan Sarayı
Genç Kızlar Kilisesi	Abughamrent (Poladoğlu) Kilisesi
İpek Yolu Köprüsü Gagik Kilisesi	Ebul Manuçehr (Ulu Camii)
Selçuklu Sarayı	Mağaralar
Kız Kalesi ve Rahibeler Manastırı	İç Kale Güvercinlikler

Yapılan kazılar sonucunda İç Kale’de bulunan seramik parçalarının bulunmasıyla Ani’nin tarihinin Erken Demir Çağ’ı ile başladığı tahmin edilmektedir. Eski çağlarda Urartular’dan sonra şehir Kimmer, İskit, Med, Pers, Hellen, Artaksiyas, Part, Sasani, Bağratlı, Bizans, Selçuklu, Gürcü ve Osmanlı hâkimiyetlerine geçmiştir ([Özlü ve Kaleli, 2019](#)). 301 yılında, Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk halk olan Ermeniler, bölgedeki tapınakları ya yıkmışlar ya da kiliseye dönüştürmüşlerdir. V. yy ortalarından itibaren Bizanslılar Kadıköy kararlarına bağlı Hıristiyanlığı Ermenilere kabul ettirmek istemiş, Sasaniler de Bizanslılarla olan bağlarını kesmek amacıyla Ermenilerin Hıristiyanlıktan Zerdüştlüğe dönmeleri için baskı yapmıştır. Bu baskı karşısında Ermeni feodal beyleri kimliklerini korumak için V. yy boyunca sürekli mücadele etmişlerdir. (Kitiş, 2019).

Tarihi Ani Şehri 961-1045 yılları arasında Ermeni Bagrationu Prensiği’ne başkentlik yapmıştır. 992 yılında ise Ermeni Katolikosluk Merkezi Ani’ye taşınmış, bu olay sonucunda şehir dini açıdan da önem kazanmıştır. Aynı zamanda Ortaçağda farklı inanç ve kültürlerin bir arada yaşadığı bir kent olmayı başarmıştır. Şehirde Müslüman, Hıristiyan ve Pagan dini yapıları bir arada izlenebilmektedir. Ortaçağın şehircilik, mimarlık ve sanat açısından bir arada gelişiminin sergilendiği bir şehir olan Ani bu özellikleri ile Dünya mimarlık tarihi açısından da Ortaçağı özetleyen kentlerden birisi olma özelliğindedir. Ermeni, Gürcü hâkimiyetinde dinin ve kültürün etkisiyle kiliselerle, Selçuklu döneminde camiler, kervansaray, hamam ve saray ile şekillenmiştir ([Özlü ve Kaleli, 2019](#)).

1064 yılına kadar Ani’yi Bizanslı valiler yönetmiş ve şehrin su sorunu ele alınmıştır. Ani Katedrali’nin cephesinde bulunan yedi satırlık Ermenice yazıt, Ani Bizans valisi Aaron’un susuzluk çekenleri sevindirmek için iç kaleye su getirdiği ve yeni su kemerlerinin yapıldığı bilgisini vermektedir ([Karamağralı, 1998](#)).

Tablo 2’de çalışma alanı içerisinde bulunan dini yapılar dönemleri ve kullanım amaçları doğrultusunda anlatılmaktadır.

Tablo 2. Ani Harabeleri yapıları tarihsel bilgileri ([Özlu ve Kaleli, 2019](#); [Türkiye Turizm Portalı, 2020](#); [Turizm Bakanlığı Tanıtım Genel Müdürlüğü, 2003](#); [Kuzucu, 2006](#); [Kitiş, 2019](#)).

Table 2. Historical information about Ani Ruins structures ([Özlu ve Kaleli, 2019](#); [Türkiye Turizm Portalı, 2020](#); [Turizm Bakanlığı Tanıtım Genel Müdürlüğü, 2003](#); [Kuzucu, 2006](#); [Kitiş, 2019](#)).

Dini Yapı Adı	Yapıldığı dönem	Geçirdiği Değişimler	Diğer bilgiler
Aziz Prkitch Kilisesi	1035	1173 yılında onarılan kiliseye, 1291 yılında çan kulesi eklenmiştir	
Tigran Honenst Kilisesi	1215	-1064 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Ani'yi fethettiğinde ilk Cuma namazını burada kıldığı için yapının adı "Fethiye Camii" olarak değiştirilmiştir. -1124 yılında şehri ele geçiren Gürcüler bu yapıyı tekrar kiliseye çevirmişlerdir.	-Bir tüccar tarafından inşa edilmiştir. -Hz. İsa'nın doğumundan ölümüne kadar geçen olayları sembolize eden fresklerle kaplıdır.
Katedral (Fethiye) Camii	1001	1064'te Ani'nin Selçuklu hükümdarı Sultan Alp Arslan tarafından fethinin ardından kilise, camiye çevrilmiştir. 1124 yılına kadar cami olarak kullanılan katedral, bu tarihte Gürcülerin eline geçmesiyle, tekrar kiliseye çevrilmiş ve 1129 tarihine kadar bu şekilde kullanılmıştır.	-Yöreye özgü yoğunluğu az volkanik kayalar ve farklı renklerdeki taşlar temeli oluşturmuştur. -Ortaçağ'da ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle Ani şehrinin eriştiği zenginliğin ve dini merkez olmasının bir göstergesidir.
Genç Kızlar Kilisesi			-Yapı malzemesi tüftür. 13. yüzyılın karakteristik özelliğini taşımaktadır
Ebul Manuçehr (Ulu Camii)	961- 977	1071- 1072 yılları arasında Ebul Manuçehr yapıyı camiye çevirmiştir ve daha sonradan Cami dikdörtgen planlı kesme tuf taşından iki katlı olarak inşa edilmiştir.	-Cami oldukça önemi bir yerde inşa edilmiştir. Arpaçay nehrine bakan pencereleri bir yandan kervan yolunu kontrol ederken, minaresiyle de ören yerinin geri kalan kısmını gözetleyecek şekilde planlanmıştır. 13. yüzyıla ait bir kilise bulunmaktadır.
Kız Kalesi ve Rahibeler Manastırı			
Ateşgede Tapınağı	I- IV. Yy arası	Yapılan kazılarda çıkan duvar parçaları ile Zerdüş tapınağının şapele dönüştürüldüğü görülmektedir	-Tapınağın yapılan ilk hali Zerdüş dinine uygun olarak yapıldığını düşünülmektedir. Bu ihtimal doğrultusunda Ani'deki ilk yapı bir Zerdüş tapınağıdır.
Ebul Muammeran Camii			-Ören yerinde antik yol üzerinde yer almaktadır. -Selçukluların Anadolu'da inşa ettikleri ilk camidir.
Abughamrents (Poladoğlu) Kilisesi	980		
Gagik Kilisesi	990- 1020		-Bu kilisede kazılar sırasında ortaya çıkan en önemli buluntu; ayakta duran 2.25m yüksekliğindeki Müslüman sarığı ve kaftanı ile birlikte Gagik'i temsil eden heykeldir.

Ani kentinde Zerdüşlük, Hıristiyanlık, Müslümanlığa ait çok sayıda eser bulunmaktadır. Türk tarihinde de Anadolu'ya yapılan ilk mimari eseri barındırması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Güvenlik anlayışıyla seçilen konumuna bakıldığında kent derin ve dar vadilerle sınırlıdır. Aynı zamanda ticaret yolu üzerinde yer almaktadır ve bu özelliğiyle doğu ve batı arasında etkileşimlerde köprü görevi görmüştür.

4. TARTIŞMA ve SONUÇ

İnanışların ilk zamanlarda doğal peyzajı kutsal mekanlar olarak kullanmış ve ibadet mekanlarını oluşturmaya başlamalarıyla eski zamandan beri kültürel peyzajlarda önemli değişimler sağlamıştır. Kutsallığın mekâna yani bir yere yansımaları sonucunda inanç sisteminin gereği olarak bu mekanlarda çeşitli ritüellerin yapılması insanlık tarihinde göçerevliliğin terk edilerek tarım odaklı yerleşik hayat tarzına geçilmesiyle mümkün olmuştur. Kutsalın mekâna tezahür etmesi, inancın mekansallaşmasını beraberinde getirmiştir. Kutsal mekânlar, inanç kültürüne ait inanış, ritüel ve anlatıların yaşatıldığı yerlerdir (Akin, 2022).

Dini yapılar; tarihsel ve anı değerleri, simgesel özellikleri, mimari karakteristikleriyle kent kimliğini oluşturan önemli bir yapı grubudur (Yılmaz Yıldırım ve Yetim, 2020). Her bir inanışa ait dini yapılarda mimari özellikler dışında doğal ve kültürel çevresini kullanma biçimi de değişmektedir. Bahçe stilleri, kullanılan su öğeleri, yapı malzemeleri, kullanım çeşitliliği ve yakın çevresindeki konut yapılanmaları gibi farklılıklar dikkat çekmektedir (Tablo 3). Budizm inancına sahip Hindistan'ın doğal peyzajdan yararlanarak ortaya çıkardığı kaya tapınakları bunun en güzel örneklerindedir.

Tablo 3. Bazı dini yapıların öğeleri ve kullanım çeşitliliği

Table 3. Elements of some religious buildings and diversity of use

Cami	Medrese, kütüphane, konaklama yapıları, avlu, bahçe, tabhane	İbadet, eğitim, kültür,
Küllüye	Eğitim, aşhane,	İbadet, eğitim, sosyal, ticari
Kilise ve Şapeller	İbadet elemanları	İbadet, toplanma alanı
Manastır	Avlu, havuz, çeşme, bahçe	İbadet, tarımsal faaliyetler, kültürel faaliyetler, rahip ve rahibeler için konaklama,
Tapınaklar	Avlu, sofa, girişler, kutsal odalar, anıtmezarlar, bahçeler	Eğitim-öğretim, rasathane, ibadet, dinsel törenler

İnsanoğlunun en eski inançlarından bu yana değişip dönüşen en yeni inanç sisteminde dahi kendine yer bulan kutsal mekânlar her dönemde inancın ve halk yaşamının bir parçası olmuştur. Kutsalın tezahür ettiği bu mekânlardaki çeşitli inanış, ritüel ve anlatılar kutlu olana yani tanrısal olana yaklaşma, yakın olma isteğinin bir sonucudur. Bu kapsamda camiler, kiliseler, cem evleri, mescitler, manastırlar, türbeler ve daha birçok alan maddi ve manevi ihtiyaçların karşılandığı yerlerdir. Kutsal ve mekân ilişkisi içerisinde halk dininin mekânsal boyutu ele alındığında; türbe, ziyaret, cami haziresi, cam avlusu, kilise bahçesi vb. dini karizmatik şahsiyetlerin yattığına inanılan yerler ve tabiat kültlerini barındıran alanlar; kutlu, özel alanlar olarak bir maneviyatı bünyesinde barındırılan mekânlardır (Akin, 2022). Doğal peyzaj içerisinde bulunan dağ, ağaç, akarsu, kayaçlar gibi elemanları kutsal kabul eden inanışlarda doğanın şekillendirilmesiyle ibadet mekanları kendini göstermiştir. İncelenen

örneklerde kent oluşumları, barajlar, tarımsal faaliyetler ile dinlerin yayılmasıyla farklı bölgelerdeki yapılarda ortak malzeme ve üslubun olduğu görülmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak yaşanan kültürel etkileşim ile sergiledikleri karakter ve çevre peyzajıyla ilişki günümüzde hala dini yapıların bulunduğu tarihi peyzajlarda görülebilmektedir. Özellikle kutsal mekânların korunmasının çevre peyzajlarının da korunumunda etkin bir faktör olduğu görülmüştür. Bu niteliği ile kutsal mekanlar günümüzde tarihi çevre peyzajlarının izlenebilmesi açısından önem arz etmektedir. Tarihine bakıldığında coğrafik konumu, çok kültürlülüğü ve birçok toplum ve dine şahit olmasıyla Ani Harabeleri önemli bir tarihi kültürel peyzaj niteliğindedir. Yüzyıllar boyunca bu önemli kentin değişik ulus ve dinleri bünyesinde toplamasından gelen çok kültürlülüğü önemli bir özelliğidir. Alan içerisinde bulunan katedral ve kiliseler hem kullanıldığı dönemde hem de daha sonra bu mekânların farklı dinde bir toplumun yerleşmesiyle, değişen dinler üzerine farklı bir ibadet mekânı olarak kullanılmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. Ani harabeleri bünyesindeki dini yapılar ve kullanım şekilleri

Table 4. Religious buildings and their uses within the ruins of Ani

Dini Yapı Adı	Nitelik
Aziz Prkitch Kilisesi	Ermeni Kilisesi
Tigran Honenst Kilisesi	Kilise
Katedral (Fethiye) Camii	Kilise, Cami
Genç Kızlar Kilisesi	Kilise
Ebul Manuçehr (Ulu Camii)	Kilise, Cami
Kız Kalesi ve Rahibeler Manastırı	Kilise, Kale, Konut
Ateşgede Tapınağı	Zerdüş tapınağı, Şapel
Ebul Muammeran Camii	Cami
Abughamrents (Poladoğlu) Kilisesi	Anıt mezar, Kilise
Gagik Kilisesi	Kilise

[Yılmaz Yıldırım ve Yetim \(2020\)](#) çalışmalarında dini yapıları tarihsel ve anı değerleri, simgesel özellikleri, mimari karakteristikleriyle kent kimliğini oluşturan önemli yapı grupları olarak ifade etmiştir. Bununla birlikte bu yapıların konumları, biçimsel özellikleri ve üsluplarıyla kent dokusunda diğer yapılardan farklılaşarak öne çıktığını bununla birlikte dini yapıların kent dokusunda stratejik noktalarda bir odak konumunda olabileceği gibi kentlerin silüetinde de işaret ögesi olabileceğini öne sürmüşlerdir. Bu noktada Kars kentinin tarihi geçmişi üzerinde belirleyici bir rol oynayan Ani Harabeleri kentin kimliğine derinlik katan ve ziyaretçiler için önemli tarihi mekanlar oluşturan bir alan olarak önemli görülmektedir. Ani Harabeleri ve çevresindeki alanlar tarihi yapıları, sokakları ve meydanlarıyla kentin geçmişini günümüze taşımaktadırlar. Aynı zamanda bu harabeler çevresindeki alanlara odaklanan restorasyon, koruma ve turistik etkinlikler gibi faaliyetleri ile kentin mekânsal kimliğine de katkı sunmaktadır.

Ani kentinin oluşmaya başlamasından farklı toplumların egemenliğinde günümüze ulaşmasına kadar gerek yerleşimin seçiminde gerekse tarihi sürecinde doğal ve kültürel peyzajın etkisini çok fazla görebilmekteyiz. Doğal bir sınır oluşturan Arpaçay'ın yanında kurulan kentin stratejik konumu, peyzajı güvenlik ve iklimsel kaygılarla değerlendirmesi ile şu andaki yerinde bulunmasını sağlamıştır. Yakın çevresindeki birçok mağara, derin vadiler kentin güvenliğini sağlamada büyük faydalar sağlamıştır. Bununla birlikte özellikle Kars'ın coğrafi yapısı ve çevresindeki doğal öğeler, harabelerin etrafındaki peyzajı şekillendirmektedir. Harabelerin bulunduğu alanlarda dağlar, vadiler veya nehirler gibi doğal peyzaj unsurları, tarihi yapılarla etkileşim içinde bir manzara oluştururlar.

Ani Harabeleri 2012 yılında UNESCO tarafından başvuru sonucunda yerel yönetim, uzmanlar, sivil toplum kuruluşları ve UNESCO'nun işbirliğiyle yürütülen detaylı bir değerlendirme ve başvuru süreci akabinde geçici listeye eklenmiştir. UNESCO'nun Dünya kültürel miras ölçütlerinden 7 tanesinden en az 1 tanesini karşılaması ile 2016 yılında daimî listeye eklenerek koruma altına alınmıştır ([Özlü ve Kaleli, 2019](#)). Kars Ani Harabelerinin UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmesi, bölgenin kültürel ve tarihi zenginliğini uluslararası platformda tanıtmaya, koruma ve sürdürülebilirliğini sağlama açısından önemli bir fırsat sunabilir.

[Kuğu Tüfekçioğlu \(2008\)](#) çalışmasında tarihi çevrenin en önemli özelliklerini saptayabilmek için öncelikle korunması gereken alanların incelenmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Bununla birlikte bu noktada en önemli sorunun neyin tam olarak korunması gerektiği ve hangi korunacak karakteristiklerin incelenmesi gerekliliği ifadeleri de yer almaktadır. Zengin tarihi yapısı ile içerisinde bulunduğu tarihi peyzajın da korunmasına destek olan Ani harabeleri, din yapılarının kültürel nitelikleri ortaya çıkarmasıyla tarihi peyzajların korunması ve devamlılığını sağlamasına örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışma, Ani Harabelerinin tarihsel çevre peyzajlarındaki önemini ele almış ve bu harabelerin çevresel bağlamdaki rolünü anlamak için bir değerlendirme sunmuştur. Elde edilen bulgular, Ani'nin coğrafi konumu ve tarihi dönemlerdeki stratejik önemi göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Çalışmamızın önemi, tarihsel çevre peyzajlarının Ani Harabeleri gibi kültürel miras açısından kritik öneme sahip alanlar üzerindeki etkisini vurgulamasıdır. Bu tür alanların korunması ve yönetilmesi, sadece tarihi mirası değil, aynı zamanda çevresel bütünlüğü de göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Gelecekteki araştırmalar, bu harabelerin çevresel dinamikleri üzerindeki etkisini daha da derinlemesine

anlamak için odaklanabilir ve bölgenin kültürel ve çevresel mirasının korunmasına katkıda bulunabilir.

KAYNAKLAR

Acar, 2013. Tabhaneli Camilerin Tipolojisi Üzerine Bir Deneme. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences Nisan 2013, Sayı:28, ss.. 303-326.

Akın, E. 2022. Halk Dini/Dindarlığı Olgusunun Ziyaret Fenomeni Bağlamında Alevilik, Sünnilik, Süryanilik İnançları Açısından Halkbilimsel İncelenmesi: Diyarbakır, Siirt, Mardin Örneği. Hacettepe Üniversitesi.

Ankara Üniversitesi, 2020a. Ortaçağ'da Bahçe Sanatı; Manastır ve Şato Bahçeleri. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Peyzaj Mimarlığı Bölümü Bahçe ve Peyzaj Sanatı Tarihi Açık Ders Malzemeleri. <https://acikders.ankara.edu.tr/course/view.php?id=614> Erişim Tarihi; 04.05.2020

Ankara Üniversitesi, 2020b. İran Bahçeleri. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Peyzaj Mimarlığı Bölümü Bahçe ve Peyzaj Sanatı Tarihi Açık Ders Malzemeleri. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/11812/mod_resource/content/1/12.%20Hafta%20%C4%B0ran%20Bah%C3%A7e%20Sanat%C4%B1.pdf. Erişim Tarihi; 04.05.2020

Anonim, 2003. <https://www.flickr.com/photos/sebastiagiralt/466601203>. Erişim Tarihi: 25.04.2020

Anonim, 2009a. <https://www.swissinfo.ch/eng/st-gallen-abbey/31658> Erişim Tarihi: 04.05.2020

Anonim, 2009b. <http://anigezintisi.blogspot.com/2009/12/ani-yerleskesi-gezisi.html> Erişim Tarihi: 07.05.2020

Anonim, 2012. <https://www.flickr.com/photos/mgmoscatello/8074157296/>. (Erişim tarihi: 25.04.2020)

Anonim, 2013. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Budapest_Gro%C3%9Fe_Synagoge_Innen_Thoraschrein_6.JPG. (Erişim tarihi: 27.04.2020)

- Anonim, 2015. <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/01/satellite-images-reveal-isis-destruction-of-palmyras-temple-of-bel>. Erişim Tarihi: 25.04.2020
- Anonim, 2018a. <https://www.sanatin Yolculugu.com/kurtuba-ulu-camii/>. (Erişim tarihi: 25.04.2020)
- Anonim, 2018b. <http://www.greenshinto.com/wp/page/19/>. (Erişim tarihi: 25.04.2020)
- Anonim, 2019a. <https://www.sanatin Yolculugu.com/tire-yesil-cami-imaret/>. (Erişim tarihi: 30.04.2020)
- Anonim, 2019b. <https://egyptindependent.com/egypt-plans-to-turn-philae-temples-into-open-tourist-attraction-zone/>. (Erişim tarihi: 25.04.2020)
- Anonim, 2020a. <https://cdn.britannica.com/36/155836-050-C39E821F/Great-Stupa-Sanchi-India.jpg>. (Erişim tarihi: 25.04.2020)
- Anonim, 2020b. <http://www.ias4sure.com/wikiias/prelims/kailasa-temple/>. (Erişim tarihi: 25.04.2020)
- Anonim, 2020c. <https://gezimanya.com/honduras/copan>. (Erişim tarihi: 25.04.2020)
- Anonim, 2020d. https://tr.wikipedia.org/wiki/Edirne_B%C3%BCy%C3%BCk_Sinagogu. (Erişim tarihi: 25.04.2020)
- Anonim, 2023. <https://gezmeninsonuyok.blogspot.com/2014/03/ani-harabeleri.html> (Erişim tarihi: 10.11.2023)
- Artun, E., 2004. Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri - Öğretiler-Dinler. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf. Erişim Tarihi: 07.05.2020
- Baranaydın, F., Baranaydın, D., 2019. Apokaliptik Kiliseler. Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (17), sf: 213-228 .
- Caner, Ç., 2007. Townscape and Building Complexes in Medieval Western Anatolia under Turkish-Islamic Culture. Power and culture : identity, ideology, representation / edited by Jonathan Osmond and Ausma Cimdina. – Pisa : Plus-Pisa University Press, sf: 27-48.

- Cox, L., J., 2004. Kutsalı İfade Etmek: Din Fenomenolojisine Giriş. (Çev. Fuat Aydın). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çelik, C., 2010. Sosyal Zaman ve Din. Konya: Çizgi Yayınları.
- Çelik, Ş.,S., Örkün, B., 2019. Kent Kültürü Bağlamında Bahçe Geleneği ve Bahçe Geleneğinin Sürdürülmesinde Dini Kurumların Rolü: Piyale Paşa Camii ve Heybeliada Ruhban Okulu Örneği. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim 2019) Bildiriler Kitabı. Sf: 263- 278.
- Demirarslan, D., 2017. Açık Havada İbadet Ve Mekân İlişkisi- Gelibolu Namazgâhları. Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies. Yıl: 4, Sayı: 10, Mart 2017, s. 40-57
- Demirci, K., 2002. Kutsiyet Maddesi. TDV İslam Ansiklopedisi, C.26, sf: 496, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erbaş, A., 2002. “İslam Dışı Dinlerde Hac”. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.4, (5): 97-100.
- Erkızan, T., 2009. Tapınak, Tarih Boyunca İbadetin Mekânı, Şenocak Yayınları-35, İzmir
- Eser, E., Kılıç, Y., 2017. Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt IV, Sayı: XIII. Sf: 413- 438.
- Eşitti, B., 2017. Ani Harabelerinin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkileri. Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, Güz 2017, Cilt 19, Sayı 40.
- FSC Chapel, 2020. <http://fscchapel.com/annie-pfeiffer-chapel>. Erişim Tarihi: 20.04.2020
- Gider, Ö., 2006. Budizm Ve Hıristiyanlığın Ruhbanlık Anlayışı: Karşılaştırmalı Bir Araştırma. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Güç, A., 2011. Dinlerde Mabet ve İbadet, Düşünce Kitabevi Yayınları, 1.Basım, İstanbul.
- Gündoğdu, H., 2006. “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani/Ani”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, (17): 51-84.

- İdinopulos, T., A., 1998. Din Nedir? Çeviren: Temel Yeşilyurt.
- İnalçık, H., 2019. İstanbul Tarihi Araştırmaları – Fetih’ten Sonra İstanbul’un Yeniden İnşası Bilad-ı Selase: Galata, Eyüp, Üsküdar . İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İncesakal, Ş., 2011. Yeraltı ve Toprakaltı Mekanlarının Tasarım İlkeleri. Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 169 Sayfa.
- Kanbarova, G., 2015. Ani’nin İslam Devri Mimari Anıtları, Azerbaycanşinaslık: Geçmiş, Bugünü ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu, 192-209.
- Karamağralı, B., 1998. Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış. Sanat Tarihi Dergisi, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.IX, s. 37-42.
- Kaynak, İ., H., 2016. Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı. SUTAD, Bahar 2016; (39): 443-455.
- Kitiş, M., N., 2019. Kars, Ani Katedrali (Fethiye Camii). Monografi Değerlendirmeleri, Bitirme Ödevi. İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü.
- Kuban, D., 2017. İstanbul-Bir Kent Tarihi: İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kuşu Tüfekçiöğlü, H., 2008. Tarihsel Çevrede Görsel Peyzaj Kalite Değerlendirmesi İstanbul Yedikule Örneği. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul. Yüksek Lisans Tezi.
- Kuzucu, K., 2006. Sultan Abdülmecid’in Ani Şehrini Canlandırma Girişimi. Kars: Beyaz Uykusuz Uzakta, YKY, İstanbul, 2006, s.276-277.
- Matsui, K., 2014. Geography of Religion in Japan: Religious Space, Landscape, and Behavior. International Perspectives in Geography 2, DOI 10.1007/978-4-431-54550-7, Springer Japan.
- Mutlu, B., 2001. Mimarlık Tarihi Ders Notları I, Mimarlık Vakfı Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Öz, B., 2001. Dünyada ve Türkiye’de Alevi-Bektaşî Dergahları, Can Yayınları 128 (Ali Adil Atalay), İstanbul.

- Özlu, T., Kaleli, C., 2019, “Kültürel Miras Turizmi Açısından Bir Değerlendirme: Ani Ören Yeri”, *Amisos*, 4/7, 195-218.
- Roth, L.M., 2006. *Mimarlığın Öyküsü; Öğeleri, Tarihi ve Anlamı*, Çev: Ergün Akça, Kabalcı Yayınevi, 3. Basım, İstanbul.
- Shaw, J., 2005. Landscape, water and religion in ancient India. *Archaeology International*, 9, pp.43–48. DOI: <http://doi.org/10.5334/ai.0912>
- Simmins, G., 2008. *Sacred Spaces and Sacred Places*, University of Calgary, (<http://dspace.ucalgary.ca/bitstream/1880/46834/1/Sacred%20Spaces.pdf>)
- Siry, J., M., 2004. Frank Lloyd Wright's Annie M. Pfeiffer Chapel for Florida Southern College. *Modernist Theology and Regional Architecture. Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 63 No. 4, Dec., 2004; (sf. 498-539) DOI: 10.2307/4128016
- Şeker, Ü., 2016. Hıristiyanlıkta Yahudiliğe Tepki Olarak Gelişen Kutsallık Anlayışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, C.5, (1): 46-47.
- TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020a. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami>. (Erişim tarihi: 24.04.2020)
- TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020b. <https://islamansiklopedisi.org.tr/namazgah> (Erişim tarihi: 22.04.2020)
- TDV İslâm Ansiklopedisi, 2020c. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahkulu-sultan-tekkesi>. (Erişim tarihi: 22.04.2020)
- Tire Belediyesi, 2019. <https://tire.bel.tr/inanc.php>. (Erişim tarihi: 25.04.2020)
- Tomlinson, R.A., 2003. *Yunan Mimarlığı*, Çev: Rıfat Akbulut, Homer Kitabevi, 1. Basım, İstanbul.
- Turani, A.,1992. *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul.
- Türkiye Turizm Portalı, 2020. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecekyer/genc-kizlar-klse>. (Erişim tarihi: 07.05.2020)

Uludağ, K., Özer Eröz, G., 2017. Hinduizm Ve Terakota Tapınaklar. Sanat ve Tasarım Dergisi, Yıl: 2016 Cilt: 6 Sayı: 2 ISSN: 2146-769 2Sayfa: 210 – 229.

Ülger, G., 2013. Tapınma Ritüeli İle İbadet Mekanı Arasındaki İlişkinin Göstergebilimsel Bağlamda Okunması: Cemevi Yapıları. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimari Tasarım Programı, Yüksek Lisans Tezi.

Ünal, M., 1999. Din Fenomenolojisi; Tarihçe, Yöntem, Uygulama. Kayseri: Geçit Yayınevi. TDK Türkçe Sözlük, Ankara, 1998.

Walsham, A., 2011. Loca Sacra: Religion and the Landscape Before the Reformation. THE REFORMATION OF THE LANDSCAPE: Religion, Identity and Memory in Early Modern Britain and Ireland. Oxford University Press, ISBN 978-0-19-924355-6.

Yıldırım, M., 2007. Mircea Eliade'de Kutsal ve Kutsal Zaman Kavramı. Dini Araştırmalar, C.10, (28).

Yılmaz Yıldırım, D., Yetim, Ş., 2020. Dini Yapılar ve Kent Kimliği İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme: Trabzon Örneği. İdealkent, 11(31), 1856-1881.
<https://doi.org/10.31198/idealkent.769504>